

Azərbaycan dilində əlavə konstruksiyaların grammatik-struktur cəhətdən tədqiqi

Rəfanə İsayeva¹

XÜLASƏ

Əlavə cümlələr bu və ya digər halda əsas söyləmlə, fikirlə məntiqi-semantik əlaqədə olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətndə, canlı danışq dilində və onun ədəbi yazılı formasında cümlənin əsas məzmunu, mətnin konteksti ilə bağlı olmayan, hər hansı mövcud vəziyyətdə meydana çıxan ekstralinqvistik cümlələrə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Onlar cümlənin əsas məzmunu ilə əlaqələnməsə də, söyləmlə leksik-semantik cəhətdən əlaqələnərək vahid fikir yarada bilir. Müəllif hər hansı bir informasiyanı ötürməyə hazırlaşarkən, onu özlüyündə əsas, vacib, əlavə, ikinci dərəcəli, artıq məlum olan və ya yeni fikir kimi ayırır. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, sadə, mürəkkəb cümlələrin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur-grammatik quruluşunda özünü göstərir.

AÇAR SÖZLƏR

əlavə konstruksiyalar, nitq hissələri, söz, cümlə, söz birləşməsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 13.11.2024

Qəbul edilib: 18.02.2025

¹ Müəllim, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602> | refane_isayeva@yahoo.com

Additional Constructions in the Azerbaijani Language Grammatical-Structural Inference Study

*Rafana Isayeva*¹

ABSTRACT

Additional sentences in this or another way establish a logical-semantic connection with the main statements or ideas. It should also be noted that in the text, whether in live spoken language or in its literary written form, it is often possible to encounter extralinguistic sentences that arise solely due to current circumstances. Although these types of sentences do not relate to the main content of the sentence, they can create a unified idea based on lexical-semantic aspects. When preparing to convey any information, the author distinguishes it in terms of primary, important, additional, secondary, already known, or new ideas. All of these, in turn, manifest themselves in the structure-grammatical construction of both simple and complex sentences and complex syntactic structures.

KEYWORDS

parantesic constructions, part of speech, word, sentence, word combination

ARTICLE HISTORY

Received: 13.11.2024

Accepted: 18.02.2025

¹ Teacher, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602> | refane_isayeva@yahoo.com

Giriş

XX əsrin ortalarından etibarən, Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin problemləri struktur, konstruktiv, semantik, pragmatik, formal və funksional aspektlərdən dilçilər tərəfindən öyrənilməyə başlanılmışdı. Bildiyimiz kimi, fonetikadan, leksikadan, morfologiyadan fərqli olaraq, sintaksis elmi dildə hazır şəkildə olmayan, nitq-danışiq aktında hər dəfə yenidən qurulan konstruktiv vahidlərdən ibarətdir. Müasir bədii, elmi, publisistik mətnlər struktur-sintaktik baxımdan müxtəlif konstruksiyalardan qurulur. Sintaktik konstruksiya – sözlərdən, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarət qrammatik cəhətdən birləşmiş bütövlərdir. Mətnə ən çox istifadə olunan sintaktik konstruksiyalardan biri də *əlavə konstruksiyalardır*.

Əlavə konstruksiyalar səs, hərf və ya heca, sözdə buraxılmış ilkin mənə, epenteza, sual və nida işarələri, sözlər, sintaktik vahidlər, söz birləşməsi, cümlə, əsas söyləmin tərkibində olan mətn əmələ gətirən fraqmentlər, müstəqil cümlələr arasında olan sintaktik konstruksiyalar ola bilər.

Elmi ədəbiyyatlarda, müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında mühüm yer tutan əlavə konstruksiyalarla bağlı ümumi qənaət budur ki, onlar əsas cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlər ifadə etmək məqsədilə işlədilir, cümlənin mənasına təsir edə bilər. Bu cür konstruksiyalar vasitəsilə söyləmə əlavə qeydlər edilir, onların köməyi ilə müəyyən dəqiqləşdirmələr, aydınlaşdırmalar aparılır. Bu konstruksiyalar əsas cümlədəki müəyyən fikrə, ifadəyə, cümləyə aid olur, həmin söz, ifadə və ya cümlənin yanında işlənir.

Əsas hissə

Əlavə konstruksiyaların quruluşu

Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə konstruksiyalar müxtəlif quruluşda olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qrammatik-struktur xüsusiyyəti deyərək, əvvəlcə, əlavə konstruksiyaların hansı nitq hissəsinə aid olmasından, struktur xüsusiyyəti deyərək, əlavə konstruksiyaların morfoloji quruluşundan söz açmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, morfologiyada əsas nitq hissələrinin quruluşu sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura malikdir. Lakin bu bölgünü yalnız əsas nitq hissələrinə şamil etmək mümkündür. Əlavə konstruksiyaların quruluşundan danışarkən, bu mövqedə çıxış edən hər bir sözün həmin mövqedəki qrammatik formasına diqqət yetirmək lazımdır. Burada onların mötərizə daxilində bir sözdən, söz birləşməsindən, cümlə növündən asılı olaraq quruluşunu müəyyən etmək olar. Yuxarıda əlavə rolunda çıxış edən nitq hissələrini nəzərdən keçirdik. Fikrimizcə, burada quruluş məsələsi əlavə konstruksiya mövqeyində

çıxış edən sözlərdən, söz birləşmələrindən və mürəkkəb cümlələrdən asılı olaraq müəyyən olunmalıdır.

Bir sözdən ibarət olan əlavə konstruksiya

Əlavə konstruksiyaaların ən geniş yayılmış növü *əlavə sözlərdir*. Əlavə sözlər əksər hallarda ara sözlərlə qarışıq salınır. Lakin haqqında bəhs etdiyimiz konstruksiyaaların oxşar və fərqli cəhətləri vardır.

Oxşar cəhətləri:

- cümlənin əsas hissəsinə deyil, əlavə hissəsinə aid olurlar;
- bir və ya bir neçə sözdən ibarət olurlar;
- cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnmə bilmirlər;
- yazıda durğu işarələri vasitəsilə əsas cümlə üzvlərindən ayrılırlar.

Fərqli cəhətləri:

- ara sözlər modallıq bildirir, əlavə sözlər isə modallıq bildirmir;
- ara sözlərin xüsusi ifadə vasitələri (nitq hissələri) var, əlavə sözlərin isə konkret ifadə vasitələri yoxdur;
- ara sözlər cümləyə mənə çaları qatır, əlavə sözlərin isə belə bir funksiyası yoxdur;
- ara sözləri cümlənin tərkibindən çıxararkən mənası dəyişə bilər, əlavə sözləri isə cümlənin tərkibindən çıxararkən mənə dəyişmir.
- ara sözlər ən çox 3 – 4 sözdən, əlavə sözlər isə daha çox sözdən ibarət olur.

Nümunələrə nəzər salaq:

Bəlkə, bu axşam yağış ara verdi; Gərək, sinə gərək düşməyə əlbir; Əlbəttə, onun əl çantasını açmaq heç kimin ağına gəlməyəcəkdi; Qoşunun gələcək fərmandehləri (komandirləri) mənim dərşimə diqqətlə qulaq asırlar [7, s. 208]; *Oynayan oğlan (mütrüb) və qızlar (çəngi) çağırıldı. Mütrübləri İraqdan, çəngiləri isə Tiflisdən gətirərdilər* [9, s. 33]; *Daş körpü və Tamojna körpüsündə odun, kömür və şəhər küçələrinə döşənmək üçün gətirilən çay daşları (qənbər) boşaldılırdı* [6, s. 102]; *Nadir şah tərəfindən salınmış yeni Şamaxının (Ağsu) əhalisini də köhnə Şamaxıya qaytarır* [6, s. 44].

Yuxarıda göstərdiyimiz ilk üç cümlədə fərqləndirilmiş hissələr ara sözlər, digər dörd cümlədə isə əlavə sözlər verilmişdir. Söz formasında olan əlavə konstruksiyaalar Azərbaycan dilində xüsusilə çox işlənir.

Söz birləşmələrindən ibarət olan əlavə konstruksiyaalar

Bu konstruksiyaalar müvafiq olaraq, iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Diqqətə çatdırmaq istərdik ki, iki və daha artıq sözdən ibarət əlavə konstruksiyaalar dedikdə, əsasən, söz birləşmələri (həm ismi, həm feili, həm də zərf birləşmələri olmaqla),

qoşmalı birləşmələr nəzərdə tutulur. İki sözdən ibarət sadə birləşmələrdən başlayaraq, bir neçə sözdən ibarət çoxsözlü mürəkkəb birləşmələr olmaqla, söz birləşmələrindən ibarət əlavə konstruksiyaalar bədii nitqin bir çox formalarında özünü göstərir. Söz birləşməsindən ibarət əlavə konstruksiyaalarla – əlavə birləşmələrlə əlaqədar nümunələri nəzərdən keçirək.

Məhz bir ölkədə, bir darül-elmdə (elm ocağında) birləşməmişdi [8, s. 272]; *Blastoma... (xərçəng xəstəliyinin bir növü) qara ciyərində. Feldşer özünü dartdı* [8, s. 312]; *Borisin (böyük müdiri) atları necədir?* [16, s. 157]; *Düzdür, saatsaz Gülağa ilə arvadı Sona da (mənim anamın adaşı) bizim məhəllədə yaşayırdı* [10, s. 56]; *Nazirliyə (Maliyyə nazirliyi olan bina) çatanda gördük ki, tünlүkdür, çoxlu silahlı adam var* [9, s. 241]; *Mən anamın xatirinə (həm də ac olduğum üçün!) tıbağa yumurtasının tozundan su ilə bişirilmiş, yağsız horra kimi bir şeyi yeyirdim* [3, s. 153]; *Bu stansiyanın işinə bir hərbi brandvaxt (limanda saxlanılan keşikçi gəmisi) başçılıq edirdi* [11, s. 87]; *Bu Səlimədir, Səlimin həyat yoldaşı (Səlim dedikdə “tipi” göstərdi). Oturun, tanış olun...* [9, s. 252].

Yuxarıda söz birləşməsi formasında verilən əlavə konstruksiyalara aid nümunələrdə sadə və mürəkkəb söz birləşmələrinə, ismi, feili və zərf birləşmələrinə rast gəlinir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, söz birləşmələrinin əlavə konstruksiya kimi çıxış etməsində heç bir məhdudiyyət yoxdur.

Cümlə formasında olan əlavə konstruksiyaalar

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, cümlə növlərinin əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış etməsinə məhdudiyyət qoyulmur. Cümlənin funksional cəhətlərinə görə bölünən dörd növünün hər birinə aid nümunələrə əlavə konstruksiya qismində rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə, bəzi nümunələrdə bir əlavə konstruksiya daxilində bütün cümlə növləri özünü göstərir: – *Mənim sözüm kifayət deyil, Ələkbər? (Əleykümə salam, kişi qırığı! Necəyəm? Hər işim qaydasındadı. Bircə bəzmi-Süleymanım çatışmır!.. Bilirsən də, Ələkbər, sənın adaşın Mirzə Ələkbər əhli-qələm olub!.. O kişi deyib ki, qoca-müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir cocuqca qüvvət olmaz! Başa düşdün? Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsin, bilib ki, nə deyir!.. Allah Mirzə Səttara da rəhmət eləsin, Sabirin dəlisi idi, şeirləri dilindən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi xalqını sevən adam idi...)* [7, s. 196].

Qeyd edək ki, nitqimizdə olduğu kimi, əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış edən cümlələr arasında nəqli cümlələr nisbətən geniş şəkildə yayılmışdır. Məsələn: *Bayram etməyi qərara alırlar (1918-ci ildə may ayının 25-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının “azadlığını” elan etmişdi.). Müsavat hökuməti bu bayrama böyük ümid bəsləyir və güman edirdi ki, bolşeviklər*

razılaşmayacaq, bayramı boykot edəcəklər, bu yolla da müsəlman əhalisi arasında özlərini ifşa edib, nüfuzdan düşəcəklər [13, s. 177]; *O illərdə, yəni 1900-cu illərdə Bakı fəhləsinin əsas tərkibini yerli azərbaycanlılar (bunların da əksəriyyəti Bakı kəndlərindən idi), həmşərilər (o zaman Cənubi Azərbaycandan işləməyə gəlmiş adamları belə adlandırırdılar), ləzgilər, ruslar və tatarlar təşkil edirdi* [11, s. 118]; *Yazıq Ələkbər böyük oğlunun boy-buxununa (Bəhmən atası kimi şaqqalı, ucaboylu idi.) baxıb qürurla deyirdi* [6, s. 259]; *Şəxsən tanıdığı (iki-üç dəfə məntəqəyə gəlmişdi, keçmiş direktorla bir məclisdə oturmuş, yeyib-içmişdilər.) nazir Ələmdar Qədirovun yanına getmişdi və dərdini açıb demişdi* [11, s. 266].

Məqsəd və intonasiya baxımından sual cümlələri kimi müəyyən edilmiş cümlələr əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış edir. Nümunələrə nəzər salaq:

1. *Özü də sadə idi, geyimi də. Yəqin Afət də başqa qızlar kimi gözəl geyinməyi xoşlayırdı (Qız ola, gözəl geyinməyi xoşlamaya?!). Ancaq hardan geyinəydi?!* [11, s. 277]

2. *Televizorun (ya o zaman televizorlar olmayacaq, qoloqraflar olacaq, kim bilir?) axşam proqramı haqqında sabahkı işləri düşünəcək* [6, s. 319].

3. *İbadulla Cəfərqulunun nə dediyini başa düşmədi (ya mənə belə gəldi?) və yenə də həmin kal və xırıltılı səsi ilə araq iyi verə-verə dedi* [7, s. 166].

4. *Mən asta addımlarla gəlib o qarının qabağında dayandım, hələ uzaqdan görən kimi tanıdığım o qarını salamladım (yoxsa o salamı özüm verdim?)* [7, s. 185].

5. *Sonra da Bakıda, bizdə bir köhnə dost-aşınan yığışaq, armudu stəkanlarda bir yaxşı məxməri çay içək, bir nərd ataq (Nərd oynamağı unutmamısınız ki?). Yeri gəlmişkən, bildir Yəhyayla Sizə bir nərdtaxta göndərmişdim* [12, s. 61].

6. *Cənab Ağdamski də (nə vaxt Ağdamlı olacaqdır?) Sarablı düşən dərdə mübtəla olubdur* [13, s. 390]. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, sual cümlələri əlavə cümlə qismində geniş şəkildə iştirak edir.

Əmr-təhrik cümlələrinin əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış etməsi də kifayət qədər müşahidə olunur. Məsələn: *Məhəllənin kişiləri Şövkəti öldürməsələr də (evdə qardaşı, ya atası yox idi ki, Şövkəti öldürsün), hər halda məhəllədən qovacaqlar* [7, s. 79]; *Qriqori Maksimiç (biz də bunu belə adlandıraraq) razılıq edib çıxdı* [13, s. 262]; *Qalın paltar bunları pis göstərir: qış paltosu dizəcən, “ayaqlar” böyük qaloşda, üzləri çox vaxt vual ilə örtülmüş, əlləri “fırtılıq mitkaçığında”... (Barışnalar məni əfv etsinlər! Burunların silib yaylıqlarını gizlədən şeyi rusca unutmuşam. Ona görə özümdən ad tapdım)* [13, s. 352].

Nida cümlələri də əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış edir. Nümunələrə nəzər salaq: *Rəhmətlik xanın mənimlə arası çox kök idi (indi kök olmasın!)* [13, s. 39]; *Qori*

seminariyasında müsəlman şöbəsinə məşhur qeyrətli, həmiyyətli mühərrilərimizdən Soltan Məcid Qənizadəni inspektor təyin etdi (bu, dövlət tərəfindən heç görünməyən, gözlənilməyən hərəkət!), axırda seminariyanın, Qori seminariyasının bir qeyri müsəlman şəhərinə köçmək məsələsini araya gətirdi [13, s. 28]; Əliabbas kişini kəndə, öz yanlarına apara bilmirdilər (Mələksiz bir gün də yaşaya bilmərəm mən!..) və həftədə bir dəfə, iki dəfə şəhəratrafi qatara – “elektriçkaya” minib gedirdilər [4, s. 105]; Mollanın dediyindən çıxmamışam; öl deyib ölmüşəm, ayıb olmasın, ev adamına İbni Mülcam (allah lənət eləsin!) ölən axşamı yaxşı kəlləpaça bişirdib aparmışam, yeyiblər (halal xoşları olsun!), bəs mənim günahım nədir? [10, s. 54]; Qüssə dolu, amma eyni zamanda birdən-birə işıldayan gözləri ilə o, yad arvadların dalınca baxırdı (məhəlləmizin qız-gəlini yanımdan ötəndə Balakərim heç vaxt başını qaldırmazdı!), bir-iki dəfə udqunurdu [5, s. 151]; Biz məhəllədən köçəndə on – on bir yaşım var idi və yəqin qırx ildi ki, ayağım bu küçəyə dəymirdi (bu da mənim etibarım!..) və hərgah küçənin yaddaşı varsa, nəyisə də unudur [5, s. 182].

Cümlə hökmdür, bitmiş fikir ifadə edir, eyni zamanda informasiya ötürmək üçün məzmun bütövlüyünə malik olan kommunikativ vahiddir. Cümlənin bu xüsusiyyəti onun quruluşundan asılı deyildir. Bu, əlavə konstruksiyaalarla zənginləşən cümlələrə də aiddir. Bütün cümlə növləri kimi, əlavə cümlələr də bitmiş fikir ifadə edir.

Nəticə

Bir qayda olaraq, mətndə əlavə cümlələr kimi çıxış edən konstruksiyaalarda kommunikasiya materialı aşağıdakı kimi qurulur: vacib olan məlumat cümlənin əsas hissəsində verilir, əsas məzmunla və ya hər hansı komponentlə bağlı olan əlavə məlumatlar isə əlavə cümlələrdə verilir. Əlavə cümlələr heç də həmişə ikinci dərəcəli məlumat ötürmək üçün istifadə olunmur. Əksər hallarda, müəllif məqsədli şəkildə əlavə xüsusiyyət daşımasına baxmayaraq, daha əhəmiyyətli olan məlumatı oxucunun (dinləyicinin) diqqətini cəlb etmək üçün əlavə cümlə şəklində verərək onu daha da aktuallaşdırır. Cümlənin komponentlərindən hər hansı birinin aktuallaşdırılması cümlənin əsas tərkibindəki tabelilik əlaqəsinin pozulmasına səbəb ola bilər ki, bu da, öz növbəsində, həmin komponentin bu mülahizə çərçivəsində məna və intonasiya müstəqilliyinin artmasına və əlavə vahidə çevrilməsinə gətirib çıxarar. Bu komponentin intonasiya və mövqe cəhətdən xüsusiləşməsi onun cümlənin əsas tərkibi ilə əlaqə xüsusiyyətinin dəyişməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K., Məmmədov, A., Musayev, M. və başqaları. (2012). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər* (dərs vəsaiti). Mütərcim.
2. Nərimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” nəşriyyatı.
3. Sabit, R. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə, II cild. Avrasiya Press.
4. Süleymanlı, M. (2004). *Üç roman*. “Azərbaycan” nəşriyyatı.
5. Süleymanlı, M. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
6. Abbaszadə, H. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə, I cild.
7. Elçin. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə, II cild. Avrasiya Press.
8. İbrahimov, M. Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cildə, II cild. Şərq-Qərb.
9. İsa, M. (Hüseynov). (2005). *İdeal*. “Lider” nəşriyyatı.
10. Cəlil, M. (1967). *Seçilmiş əsərləri*. 4 cildə, II cild. “Gənclik” nəşriyyatı.
11. Qılman İ. (2006). *Bakı və bakılılar* (üçüncü nəşri). “Nurlar” nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
12. Anar. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” nəşriyyatı.
13. Nərimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” nəşriyyatı.